

Připomínání reformačního jubilea v Německu 2007–2017: poznámky a příklady*

Jan Zdichynec

RECALLING THE REFORMATION JUBILEE IN GERMANY 2007–2017: COMMENTS AND EXAMPLES

The study contemplates diverse forms of marking the beginning of Lutheran Reformation as they took place during so called Luther's Decade (2007–2017). It mentions academic conferences, exhibitions and current publications on this theme and considers to what extent they are influenced by interests of the state and by social demand.

KEYWORDS:

Reformation Jubilee; Martin Luther; Luther's Decade

Tato zpráva by měla, podobně jako text B. Zilynské publikovaný v HOPu 7, 2015, č. 1 a věnovaný oslavám husovského jubilea v Německu, připomenout pětisetleté výročí zahájení luteránské reformace. I když je někdy skutečný význam právě přibití 95 Lutherových tezí na vrata wittenberského zámeckého kostela 31. října 1517 zpochybňován, začátek reformace s ním konsensuálně spojovaný byl nepochybně epochální událostí, ať už ji chápeme jako počátek rozkladu univerzálního křesťanství, symptom nástupu moderního individualismu, mediální revoluce, cílené propagandy či jako začátek raného novověku, anebo prostě jen pokračování starších reformních pokusů v rámci církve, kam jistě můžeme směle zařadit i reformaci českou, husitskou.

Navzdory tomu mělo v našem prostředí letos toto výročí i osobnost Martina Luthera poměrně malý ohlas, který zastínilo dokonce i mediální připomínání „matky národů“ Marie Terezie. Připomenout je ovšem třeba některé nové a některé znovu vydané překlady Lutherových děl do češtiny, podnícené především pracovníky Husitské a Evangelické teologické fakulty UK. Méně pozornosti vzbudilo reformační výročí v konferenčním životě a veřejném prostoru. Jistě, český národní příběh i česká evangelická tradice se přece jen opírají spíše o tradice českého husitství či bratrství: a přesto větší ohlas v naší zemi vzbudilo sedmisetleté výročí narození Karla IV. než šest set let uplynulých od upálení Mistra Jana Husa. Je ale nesporné, že i luteránství mělo přinejmenším v raném novověku velký vliv na naše duchovní dějiny. Již proto je třeba připomenout řadu publikačních, konferenčních i výstavních podniků, jež proběhly v souvislosti s oslavami počátku luteránské reformace v Německu. Jen na okraj lze poznamenat, že podobně málo pozornosti vzbudilo reformační výročí v Polsku, a pokusy tamních evangelíků získat státní podporu se setkaly dokonce s nepochopením státu. Tato stať je nutně výběrová, už vzhledem k intenzivnímu průběhu „lutherské dekadý“, která trvala od roku 2007. Smysluplné je snad zamýšlení nad počiny,

---

* Tato studie vznikla díky podpoře programu PROGRES Q09: *Historie — klíč k pochopení globalizovaného světa.*

s nimiž autor této reflexe přišel do přímého kontaktu. Dále je třeba tento text chápat jako předběžnou bilanci: ve chvíli, kdy byla připravována, ještě Lutherovy oslavy neskončily.

Zejména v německých spolkových zemích s luteránskou tradicí, jako v Sasku a Sasku-Anhaltsku, či v Porýní-Falci se těšily oslavy silné podpoře státu i jednotlivých zemských vlád,¹ 31. října proběhnou velkolepé státní oslavy ve Wittenberku. Zorganizována byla řada konferencí, výstav a byla vydána řada nových publikací či reeditováno mnoho publikací staršího data. Připomenu nejdůležitější konference a pak akce, jichž jsem byl sám účastníkem, několik zajímavých výstav a důležitých publikací.

Z celé škály vědeckých akcí bych rád zmínil v prvé řadě mezinárodní konferenci pořádanou saskou akademií věd v Lipsku (*Sächsische Akademie der Wissenschaften zu Leipzig*) v listopadu 2016. Jednání nazvané *Reformation: Fürsten — Höfe — Räume* se zaměřilo na vztah politické vlády a reformace, s důrazem na jednotlivé německé teritoriální státy a jejich panovníky, kteří při svém rozhodování, zda přijmout či odmítnout evangelické učení ovlivnili pozdější vývoj svých zemí. Vedle prostoru Svaté říše byla sledována i území, která procházela analogickým vývojem „knížecí reformace“. Spíše než obecným a církevně historickým otázkám se badatelé věnovali různým aspektům sociálních a právních dějin, ale i dějinám výtvarného umění, hudby a jazyka.²

Dráždanský ústav pro saské dějiny a národopis (*Institut für die sächsische Geschichte und Volkskunde*, zejména prof. Enno Bünz a prof. Martina Schattkowsky) se k odbornému připomínání reformace připojil v září tohoto roku kolokviem *Adel und Reformation*, jež sledovalo náboženské, politické a společenské proměny v životě a myšlení saské šlechty 16. století. Modifikovalo se např. vykonávání patronátních práv v místních kostelích, zanikla možnost poskytnout zajištění pro mladší potomky v církevních institucích, proměňovala se ovšem i osobní zbožnost a šlechtické představy o normách a hodnotách. Obraz hospodáře a hospodyně, kteří pečují o svou domácnost stejně jako o spásu duše osob, jež jim jsou svěřeny, ovlivnil nejen ideální obraz evangelického panovníka (a panovnice), ale také představy o patriarchální šlechtické vrchnosti. Jednání se tedy opět zaměřilo především na společenské a politické souvislosti reformace (Christoph Volkmar hovořil o venkovské šlechtě v diskursu luteránské veřejnosti, E. Bünz o vztahu saské šlechty k římské kurii před reformací, řada mikrohistorických studií se věnovala reformaci v lokálním měřítku, např. s důrazem na sekvestraci saských klášterů, srovnání mezi šlechtou v Sasku a Frankách ap., Martin Arnold a Josef Hrdlička se zaměřili i na vztah české šlechty k reformaci). Jednání doprovází také stejnojmenná výstava na zámku Nossen.

Určitou instrumentalizaci výročí reformace naznačují dva podniky pořádané berlínskou evangelickou akademií (*Evangelische Akademie zu Berlin*): kolokvium *Christentum, Reformation und die Bürgerstadt* připomene v listopadu tohoto roku význam městského prostředí obecně pro nejrůznější církevní reformní pokusy počínaje pozdní antikou přes vrcholný středověk (mendikantské řády) až po podíl různých

1 Srov. <https://www.luther2017.de/de/2017/lutherdekade>. Zřízena byla dokonce Staatliche Geschäftsstelle Luther 2017

2 Srov. <https://www.saw-leipzig.de/de/aktuelles/tagung-die-reformation-fuersten-hoefe-raeume>.

vrstev městského obyvatelstva na reformačních procesech před pěti sty lety. Setkání si zároveň klade otázku po roli církví v městech současných. V září tohoto roku se táž instituce věnovala tématu vztahu islámu a reformace. S oporou v aktuální situaci se věnovala křesťanským obrazům islámu jako čehosi nebezpečného, cizího, jak se utvářely už v době ohrožení Evropy tureckými válkami v 16. století. Osmanská hrozba nepochybně ovlivnila i tehdejší náboženské vnímání. Ovšem každá strana utváří svůj obraz druhého: jednání tedy mj. upozornilo na politické zabarvení náboženských obrazů druhého v reformační tradici (Andreas Feldtkeller) a také na obrazy křesťanství v tradici islámské (Abdel-Hakim Ourghi).

Marburská univerzita (*Philipps-Universität Marburg*, zejména Wolf-Friedrich Schäufole) ve spolupráci s oběma evangelickými církvemi Hessenska (*Kurhessen-Waldeck* a *Hessen-Nassau*) k vědeckému dění přispěla v září roku 2017 konferencí nazvanou *Reformation der Kirche — Reform der Bildung*, jež se programově hlásila k roli této univerzity v reformačním vzdělávacím procesu, jakožto nejstarší univerzity založené protestanty. Tématem tedy byl komplexní vztah mezi církevní a vzdělávací reformou v 16. století, jímž se zabývali badatelé němečtí i zahraniční, historikové, katoličtí i evangeličtí teologové a také didaktikové dějepisu. Důraz spočíval na univerzitním vzdělání, ovšem zohledněny byly i městské latinské školy a školy venkovské, a to nejen v Hessensku, ale např. též v Sasku či Nizozemí. Příspěvky se zabývaly nejen humanistickými vzdělávacími ideály, ale např. též hmotným zajištěním univerzit zejména z prostředků rušených klášterů či ze zeměpanských, městských a měšťanských nadací nebo strukturou raně novověkých univerzit, jejich zeměpanskou podporou a ovlivňováním, konfesionalizací univerzit či obsahy univerzitní výuky, ale také vztahem vzdělání a náboženství v dnešní době či pozicí teologických fakult na státních univerzitách. Rovněž v Marburku dění obohacovala řada doprovodných výstav.

Historický ústav Akademie věd České republiky pořádá v listopadu 2017 ve spolupráci s již zmiňovaným drážďanským historickým ústavem mezinárodní kolokvium *Reformation als Kommunikationsprozess*, zaměřené na prostor České koruny, Saska a širší střední Evropy ve srovnávací perspektivě. Východiskem je zřejmé konstatování, že téma reformace hraje jinou roli v českém a v německém dějepisectví. Ambicí konference je upozornit zejména na metodologické i obsahové rozdíly obou historiografií, na regionální modifikace reformace, na „náboženskou fyziognomii“ konkrétních reformačních procesů. Důraz se klade na „nová“ média, jako knihtisk a letákovou publicistiku, význam výtvarného umění jako média komunikace, konfesní polemiku a sociální síť reformace ap. Již v loňském roce přispěla německo-česká komise pro vydávání akt *Unitas fratrum* kolokviem *Konfessionelle Geschichtsschreibung im Umfeld der Böhmischen Brüder (1500–1800): Traditionen — Akteure — Praktiken*.

Vratislavská univerzita (Uniwersytet Wrocławski, Gabriela Wąs, Lucyna Harc) spolu s tamním Státním archivem potom pořádá v prosinci tohoto roku další mezinárodní konferenci (*The Reformation: Between Idea and Implementation — the Silesian, Polish, European Aspects*), která se zaměří zejména na myšlenkovou stránku reformace, ať už z pohledu filozofického, historického, teologického či religionistického. Klíčová bude otázka doktríny, církevní reformace a reforem křesťanského života; badatelé budou sledovat otázku, jak se reformy prosazovaly v dobových souvislostech a jak jsou nahlíženy současnou historiografií.

Výčet vědeckých akcí věnovaných připomínání roku 1517 by mohl dlouho pokračovat. Je ovšem zajímavé, že v připomínání, neseném často státními, zemskými či městskými úřady sehrála poměrně malou aktivní roli sama lutersko-evangelická církev. Zdá se dokonce, že v německém prostoru vehementně podporované akce vzbuzují již určitou únavu a že se úhrnem celé jubileum nesetkalo s takovou pozorností veřejnosti, jaká byla očekávána.

Autor této stati se zúčastnil zajímavého workshopu pořádaného Německým kulturním fórem (*Deutsches Kulturforum*) v dubnu 2017 ve Vratislavi, který se snažil vyhlédnout mimo hranice reformačního Německa, na něž se často právě zmíněné akce omezily. Německé kulturní fórum se zaměřilo spíše na veřejnost, a to jednak řadou výstav orientovaných na důležité regiony reformace od Porýní po Sedmihradsko, jednak právě několika workshopy a veřejnými přednáškami. V rámci těchto pestrých aktivit se zdůrazňoval význam reformace na organizaci státu a společnosti, ale např. i Lutherův vliv na německý jazyk a morálku, zaznívala snaha upozornit na kulturní potenciál reformace a snaha propagovat její dědictví zejména v regionech spojovaných s reformací méně často, jako např. v dnešním Rumunsku či Rakousku.

Vratislavský workshop zahájil Jan Harrasimowicz uměleckohistorickým, komparativním pohledem na odkaz reformace ve středovýchodní Evropě, kde chyběly zemské církve, jednotlivé země požívaly větších svobod (Sedmihradsko, Slezsko, Lužice, Čechy) a reformace se tu odvíjela spíše zdola. Velmi zajímavá byla jeho analýza architektury evangelických kostelů a jejich vzájemných vlivů a paralel od Saska a Rakouska až po Slovensko či Sedmihradsko, ať už to byla církevní architektura nově zbudovaná, nebo přejímky středověkých, „katolických“ staveb. Značnou pozornost věnoval i „typu“ architektury Jednoty bratrské, který se utvářel až od poloviny 16. století.

Další příspěvky tohoto workshopu se zaměřily na aktuální postavení evangelíků v Polsku (těžkosti provázející současné připomínání reformace v Polsku tematizoval Dariusz Brunz, obtíže spojené s udržováním velikého dědictví protestantské církve nyní velmi malou evangelickou komunitou v Polsku zmínila Margrit Kempfen), České republice (Hedvika Zimmermannová), Maďarsku, Rumunsku či na Slovensku. Badatelé zdůraznili význam Vratislavi v dějinách reformace, českého nekatolického exilu atd. Referenti věnovali pozornost i překladům Bible a jejich významu pro slovanské jazyky. Sledovaly se kontakty mezi reformátory, jejich kariéry a působení v různých místech středovýchodní Evropy, cenná byla snaha postavit proti sobě ke každému regionu vždy jeden příspěvek historický a jeden aktualizující, tj. výpověď historika na straně jedné a kněží či kulturních pracovníků na straně druhé.

V Německu v posledních letech proběhly snad dvě stovky výstav věnovaných Lutherovu výročí. Připomenout bych chtěl ty, jež jsem měl příležitost osobně navštívit. Z národních výstav věnovaných Lutherovi³ to byla výstava uspořádaná v Lutherově domě — bývalém augustiniánském klášteře — ve Wittenberku *Luther! 95 Schätze — 95 Menschen*. Výstava byla rozdělena do tří částí — ta historická přinesla vlastně v dosti tradičním duchu „klasické“ obrazy a předměty spojené s reformací, počínaje odpustkovými truhlami a papežskými bulami proti Lutherovi konče, stejně jako ta

3 Další proběhla v Berlíně (*Deutsches Historisches Museum*) a samozřejmě na Wartburgu.

nejcennější díla Albrechta Dürera či Lucase Cranacha. Trochu překvapilo, že v Sasku-Anhaltsku byly např. kulturní a duchovní souvislosti Lutherova osobního vývoje a zbožnosti pozdního středověku prezentovány spíše na předmětech zapůjčených ze západoněmeckých sbírek. Nemění to nic na tom, že diváci se mohli seznámit s tradičními mezníky reformace, pokud možno ovšem v souladu s aktuálními poznatky vědeckého bádání. Vystaveny byly Lutherovy tisky, artefakty nalezené v jeho domě, připomenuta byla i proslulá Lutherova toaleta. Škoda snad, že tato výstava vlastně opomenula další reformátory, počínaje již Lutherovým souputníkem Filipem Melanchthonem. Celistvý obraz si tedy návštěvník učinil až po zhlédnutí stálé expozice v Lutherově domě či tamního domu Melanchthonova. Cílem wittenberské výstavy nebylo, soudím, přinést nové výklady reformace z pohledu historického, ale spíše aktualizovat Lutherův odkaz a vliv na světovou kulturu, jak ukázala druhá část výstavy věnovaná osobnostem nějakým způsobem s Lutherem a jeho myšlenkami spjatým, včetně Karla Marxe či Karla Maye, a třetí, určená pro dětské návštěvníky.

Město Erfurt, také důležité pro Lutherovo zraní, přispělo nevelkou výstavou v městském muzeu *Barfuß ins Himmelreich? Martin Luther und die Bettelorden in Erfurt*. Kromě řady zajímavých předmětů každodenní potřeby i objektů církevního umění z Erfurtu výstava přinesla i zvláštní aktualizace (např. vizualizaci Lutherova fatálního zážitku s bleskem, po němž se zaslíbil mnišskému životu, či velmi moderní a naturalistické představení všech lákadel, jichž se musel zříkat středověký mnich). Intence této výstavy se mi jevila dosti teleologická, nesená jasně protestantským pohledem.

Regionální výstavy připomenu alespoň na dvou příkladech: v žitavském městském muzeu, bývalém klášteře františkánů, probíhá výstava nazvaná *Reformation ganz anders*, s důrazem na specifický a mnohovrstevný průběh reformace v Horní Lužici jako zemi České koruny. Přímo *in situ* jsou umístěny četné umělecky cenné epitafy, vlastně vhléd do životního stylu reformace, do vnímání a sebezprezentace žitavských měšťanů té doby. Shromážděny byly některé oltáře z hornolužických evangelických venkovských kostelů a četné staré tisky. Výstava připomíná i soužití katolických klášterů a luteránských měst v zemi, které zůstávaly i po reformaci spjaty hospodářskými a společenskými svazky. Neopomínají ani české exulanty a ochranou jednotu; specifickým projevem přežívání „římských“ tradic v regionu je pak užívání, respektive vytváření postních pláten v Žitavě či trvajících úcta k Božím hrobům ve Zhořelci.

Pječ létstotkow — Serbja a reformacija byla nazvána výstava v Lužickosrbském muzeu v Budyšině (*Serbski muzej*), kterou doprovodil i cenný katalog.⁴ Expozice se zaměřila především na význam Lutherova učení pro lužickosrbské písemnictví, ale zohlednila i vlivy pietismu na Lužické Srby. Vystaveny byly četné lužickosrbské Bible, modlitební knihy i trojrozměrné předměty a relativizována byla některá klišé spjatá s Lutherovým vztahem vůči Lužickým Srbům, potažmo Slovanům vůbec — reformátor patrně vyjadřoval skutečně svou skepsi vůči smyslu překládat evangelium do slovanských jazyků, komunikoval však i s českými bratry a luteránská reformace na-

4 Samozřejmě většinu zde zmiňovaných výstav doprovodily nebo doprovodí výstavní katalogy. Jejich zhodnocení ovšem na tomto místě a prostoru nelze ani zběžně provést.

konec byla opravdu podnětem pro rozvoj písemnictví v řadě slovanských jazyků — od lužické srbštiny až po slovinštinu.

Velmi přínosná byla expozice připravená ve dvou kostelích v Jüterbogu (*Ablass — Tetzal — Fegefuehrer*, hlavní organizátor Hartmut Kinne). Zaměřila se na dominikána Jana Tetzela a fenomén odpustku, který podle tradičního výkladu u zrodu reformace stál. Na rozdíl od řady jiných podniků se tato výstava pokusila relativizovat mytizovaný obraz tohoto kazatele a nahlédnout jej objektivně, v kontextu dobové zbožnosti. Ačkoli výstava očividně nebyla provázena takovou finanční podporou jako jiné události a řada předmětů byla prezentována jen v replikách či faksimilích, již směřování celé rezie na gotický odpustkový kříž a začlenění artefaktů (včetně odpustkové truhly) do autentických prostor kláštera, respektive protestantského kostela byly velmi působivé. Již jen připomenout mohu neméně zajímavé výstavy v Merseburgu, Magdeburgu, ale třeba také v bavorském Neuburgu. Rozsahem nevelké, ale konceptí sevřené byla výstava Hlavního státního archivu Saska (Sächsisches Hauptstaatsarchiv) věnovaná především rukopisným památkám spjatým s Lutherem i jeho protivníky, papežem Lvem X. i vévodou Jiřím Bradatým Saským, i expozice Saské zemské knihovny (Sächsische Landesbibliothek) zasvěcená zejména tištěné letákové publicistice spjaté s reformací. O popularizaci a propojení míst připomínajících reformaci a především zas prvního reformátora (a jeho manželky Kateřiny z Bory) se snaží luteránská stezka v Sasku (*Lutherweg Sachsen*), vznikla též řada webových prezentací věnovaných Lutherovu zobrazování (Thomas R. Hoffmann).

Naprosto nepřehledná je knižní produkce spjatá s Lutherovým výročím. Vyšlo několik encyklopedií a učebnicových přehledů, částečně v reedici.⁵ Veličiny reformačního bádání — za všechny budiž zmínění alespoň Willi Winkler,⁶ Volker Reinhardt⁷ či Heinz Schilling⁸ — připravily či upravily své lutherovské biografie. Schilling přispěl ke kontextualizaci počáteční fáze reformace pohledem na svět v roce 1517.⁹ Za zmínku stojí jistě i německý překlad Lutherovy biografie z pera anglické specialistky Lyndal Roper, která nahlíží na tohoto muže, vnímaného někdy jako první osobnost moderní doby již díky svědectvím, jež zanechal, i z perspektivy historické psychologie.¹⁰ Zajímavé je, že i zde dominuje spíše osobnostní pohled, osobnost Martina Luthera, jeho pozice na zlomu mezi středověkem a moderním individualismem. Ostatně i časté podtituly publikací tematizující Luthera jako rebela ukazují vlastně dost tradiční pohled na tuto osobnost. K Lutherovu výročí přispěli i řádoví historikové katoličtí, jak ukazuje např. tematické číslo časopisu *Cistercienser Chronik* (1, 2017) věnované reformaci, mj. také teologickým vztahům mezi Lutherem a cisterciáckou tradicí či přežívání středověkých klášterů, které přijaly luteránské učení.

5 Za všechny Olaf MOERKE, *Die Reformation. Voraussetzungen und Durchsetzung* (Enzyklopädie Deutscher Geschichte 74), 3. vydání, Oldenbourg 2017.

6 Willi WINKLER, *Luther. Ein deutscher Rebell*, Berlin 2016.

7 Volker REINHARDT, *Luther der Ketzler. Rom und die Reformation*, München 2016.

8 Heinz SCHILLING, *Martin Luther. Rebell in einer Zeit des Umbruchs*, 3. vydání, München 2017.

9 Heinz SCHILLING, *1517, Weltgeschichte eines Jahres*, 2. vydání, München 2017.

10 Lyndal ROPER, *Martin Luther. Renegade and Prophet*, New York 2017.

Jak ukazují některé reflexe reformačního jubilea, Luther stále funguje jako pojítko a symbol interdisciplinárního snažení a různých historizujících kontextualizací. Matthias Pohlí¹¹ připomíná, že toto, jako i další jubilea, probíhá uvnitř i vně vědecké obce. Domnívá se ale, že reformační bádání je stále dost ovlivňováno mimovědeckým myšlením — a že lutherovské jubileum je pro ně zároveň požehnáním i prokletím. Jistě, lutherovské oslavy mají šanci oslovit širší publikum, jejich vyznění je podle něj ovšem dost nepřehledné. Oslavy probíhají v rámci úsilí posílit státní či národní paměť, ale i snah o upevnění církevní identity či rozvíjení regionálního turismu, kde se prolínají a často protichůdně působí snahy různých aktérů — přitom reformační bádání není hlasem nejsilnějším.

Z českého pohledu se zdá, že reformačnímu příběhu v novém „jubilejním hávu“ dominuje především Martin Luther jako „rebel“, ba dokonce snad „revolucionář“, a to v teleologickém výkladu přechodu od „katolického“ středověku k „vyššímu stupni“ protestantské reformace. Překvapivě silný se mi jeví akcent na národní, německou složku Lutherova odkazu, dosti opomíjeni jsou v celém proudu reformačního další reformátoři, a to i ti němečtí. Připomínání je stále ještě dost konfesně podmíněné: nepřekvapí nás, že aktivity lutherovské byly a jsou silnější v Sasku či Braniborsku než v Bavorsku — na druhou stranu se zdá, že seriózní vědecké reformační bádání, ať už laické či církevní, a sama luteránsko-evangelická církev hraje v celém dění spíše okrajovou roli. Lutherově reformaci se zároveň dávají nové obsahy: důraz na ekumenu, pochopení druhého, přijímání cizího, rozvíjení individuality, ba dokonce tolerance. Jistě je to ovlivněno aktuálními politickými potížemi Německa. Nejssem si ale jist, zda to obraz Luthera — reformátora poněkud nezkruskuje a neprohlubuje dál jen tradiční klišé s ním spjatá.

RÉSUMÉ:

Since the anniversary of the publication of Martin Luther's 95 indulgence theses compelled rather little attention in the Czech milieu, the author endeavours to give an overview of the most important of the countless number of events that have been and are being held in Germany to mark the beginning of the Lutheran Reformation with the stress on activities he could witness. He mentions major academic conferences, largest exhibitions, and books newly written or reedited in the context of the jubilee. He also contemplates the present-day culture of exhibitions and politics of memory.

PhDr. Jan Zdichynec, Ph.D., působí jako odborný asistent v ÚČD FF UK. Zabývá se vývojem ženských řeholních společenství v raném novověku a kulturními a církevními poměry vedlejších zemí České koruny v 16.–18. století (jan.zdichynec@ff.cuni.cz).

¹¹ Matthias POHLIG, *Jubiläumsliteratur? Zum Stand der Reformationsforschung im Jahr 2017*, Zeitschrift für historische Forschung 44, 2017, č. 2, s. 213–274.